

PRZYCZYNY ZRÓŻNICOWAŃ STRUKTURY I DYNAMIKI ROLNICZYCH PŁATNOŚCI BEZPOŚREDNICH W POWIATACH WIELKOPOLSKI

Piotr Łykowski¹, Anna Matuszczak²

¹Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa

²Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu

Abstrakt. Instrumentarium wspólnej polityki rolnej oddziałuje na rozwój i dochodowość polskiego rolnictwa, szczególnie przez główne narzędzie, jakim są dopłaty bezpośrednie. Celem artykułu była ocena kształtowania się płatności bezpośrednich gospodarstw rolnych ze względu na ich poziom, dynamikę i strukturę. Podjęto także próbę wskazania uwarunkowań występujących różnic w badanych zakresach. Badaniom poddano strukturę poszczególnych dopłat obszarowych we wszystkich powiatach województwa wielkopolskiego. Przeprowadzono analizę ilościową płatności bezpośrednich oraz wskazano czynniki determinujące zróżnicowanie w ujęciu przestrzennym (uwzględniając wielkość dopłat bezpośrednich ogółem pozyskiwanych przez gospodarstwa oraz w ujęciu na 1 ha gruntów zgłaszanych do dopłat). Z badań wynika, że w badanym okresie nastąpił rozwój systemu płatności bezpośrednich, poprzez zwiększenie liczby tytułów, na które przypadają płatności obszarowe, natomiast wysokość pomocy finansowej pozyskanej w badanym okresie była uzależniona od położenia geograficznego, wielkości gospodarstw, rodzaju produkcji i aktywności wnioskodawców.

Słowa kluczowe: WPR, dopłaty bezpośrednie, dochody, zróżnicowanie

PRZESŁANKI WPROWADZENIA DOPLAT BEZPOŚREDNICH

Wspólna polityka rolna (WPR) jest najbardziej rozwiniętą i zarazem najkosztowniejszą polityką Unii Europejskiej. Do głównych przesłanek jej powstania należy zaliczyć konieczność zapewnienia: bezpieczeństwa żywnościowego, artykułów żywno-

ściowych po przystępnych dla konsumentów cenach oraz przyzwoitych dochodów dla producentów rolnych. Spełnianie tych celów na przestrzeni dziesięcioleci wymagało ewolucji instrumentarium WPR [Czyżewski i Henisz-Matuszczak 2006]. Biorąc pod uwagę strukturę podziału UE na sektory, rolnictwo otrzymuje z budżetu unijnego ok. 40% ogólnej sumy [Szalczyk i Matuszczak 2010]. Ta kwestia budzi emocje, gdyż „gra” toczy się o ogromne pieniądze. Niemniej należy pamiętać, że polityka wsparcia tego sektora, głównie poprzez system dopłat bezpośrednich pełni znaczącą rolę przede wszystkim ze względu na kwestię dochodową, związaną ze zwrotem nadwyżki ekonomicznej. Znajomość specyfiki czynnika ziemi, a więc uwzględnienie jego naturalnych właściwości (ograniczonej mobilności i niepodzielności) oraz ograniczonej elastyczności popytu (cenowej i dochodowej) na jego produkty w warunkach przymusu konsumpcji pozwala na zrozumienie konieczności interwencji. Naturalne i ekonomiczne warunki produkcji rolnej implikują nieefektywną, w sensie Pareto, alokację czynników produkcji, co prowadzi do ich odpływu w kierunku bardziej efektywnych sektorów. W długim okresie występuje „drenaż” nadwyżki ekonomicznej, ponieważ straty z okresu dekonjunktury nie są rekompensowane rentami w fazie ożywienia. W ogólnym szacunku, skalę tego drenażu można określić na średnio 7-8% w ciągu roku realnej produkcji globalnej rolnictwa w zamkniętym cyklu koniunkturalnym trwającym 10 lat [Czyżewski 2013]. Wynikiem tego jest utrzymujący się dysparytet dochodów rolniczych w relacji do średniego wynagrodzenia w gospodarce rzędu ok. 50% (w zależności od okresu konjunktury), i to po uwzględnieniu dopłat bezpośrednich. Stąd, w celu utrzymania zdolności sektora rolnego do reprodukcji rozszerzonej, jest konieczna aktywna polityka państwa z jej nieautomatycznymi stabilizatorami, ponieważ „niewidzialna ręka rynku” tego problemu nie rozwiąże. Polityka ta jest szczególnie ważna w warunkach pogłębiania się procesów globalizacji, przejawiających się między innymi w koncentracji czynników wytwórczych, co prowadzi do narastania nierówności w stosunkach podziału i deprecjacji rolnictwa. Występuje więc potrzeba dostosowań do mechanizmów globalizacji, a jednocześnie stworzenia instrumentów koordynacji na poziomie ponadnarodowym. Taką próbę podejmuje od wielu lat Unia Europejska, tworząc instrumenty wspólnej polityki rolnej. W trakcie 50 lat funkcjonowania WPR wsparcie sektora rolnego podlegało istotnym przeobrażeniom – od regulowania cen rynkowych, poprzez zakupy interwencyjne i kwoty produkcyjne, do bezpośredniego wsparcia dochodów gospodarstw. Dopłaty bezpośrednie, jako nadrzędny element I filaru unijnej polityki rolnej, są obecnie podstawowym instrumentem subsydującym producentów rolnych. Bez nich znaczna część rolników nie byłaby w stanie funkcjonować w warunkach wolnej konkurencji, co doprowadziłoby do spadku podaży i wzrostu cen produktów żywnościowych na rynku wewnętrznym. Natomiast w skali całej UE ich redukcja mogłaby oznaczać osłabienie konkurencyjności rolnictwa unijnego na arenie międzynarodowej. Skutkowałoby to zmianami strukturalnymi poprzez przyspieszenie procesu powstawania dużych gospodarstw o charakterze przemysłowym, stwarzając dwa podstawowe problemy. Pierwszy z nich to eliminacja z rynku gospodarstw rodzinnych, chłopskich i powstanie bezrobocia strukturalnego na obszarach wiejskich (przy i tak dużym ukrytym bezrobociu na wsi), drugi – jest związany z naruszeniem równowagi przyrodniczej. Trzeba bowiem pamiętać, że płatności, poprzez obowiązek przestrzegania restrykcyjnych norm w procesie produkcji żywności, przyczyniają się do poprawy jakości środowiska naturalnego. A zatem chodzi o wybór wariantu: czy produkować żywność w sposób przemysłowy, czy też zachować tradycyjne role obszarów

wiejskich, nie związane tylko i wyłącznie z wytwarzaniem żywności, ale również z dostarczaniem tzw. dóbr publicznych. Odpowiedź wydaje się jasna, w sytuacji, gdy od rolnictwa wymaga się coraz więcej, nie tylko gwarancji odpowiedniej podaży surowców rolnych, ale spełnienia szeregu funkcji pozaprodukcyjnych. Konsument europejski nie napotyka dzisiaj na problem niedoboru żywności, ale coraz większą wagę przywiązuje do jej jakości, a ponadto możliwości korzystania z walorów krajobrazowych i kulturowych wsi. W rezultacie, gospodarstwa rolne poszerzają zakres wykonywanych zadań o dostarczanie usług dla ogółu społeczeństwa. O ile jednak za dostarczone produkty rolnik jest wynagradzany w oparciu o mechanizm rynkowy, o tyle w przypadku dóbr publicznych taka opłata nie występuje. Wobec powyższego, dopłaty bezpośrednie muszą stanowić swego rodzaju rekompensatę za świadczenie usług nie opłaconych przez rynek [Czyżewski i in. 2012].

SYSTEM PŁATNOŚCI BEZPOŚREDNICH W POLSCE

Jak już wspomniano, płatności bezpośrednie są kluczowym instrumentem wsparcia dochodów rolniczych. W Polsce rolnicy zostali objęci uproszczonym systemem płatności bezpośrednich, co oznacza, że wsparcia finansowego udziela się proporcjonalnie do powierzchni upraw. Płatności obszarowe obejmują m.in.: jednolitą płatność obszarową (JPO), krajowe uzupełniające płatności obszarowe (UPO), płatność cukrową, płatność zwierzęcą, płatność do owoców miękkich (OM), płatność do krów i owiec (PKO) itp.

Pojawiające się nowe rodzaje płatności (w okresie 2004-2011) w poszczególnych latach przedstawiono na rysunku 1.

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
JPO – Single area payment								
UPO – inne rośliny Complementary area payments – other plants								
UPO – chmiel Complementary area payments – hop								
Cukier – Sugar								
Energ. – Energy crops								
Chmiel h. – Hop p. arable land								
UPO – zwierzęce Complementary area payments – animals								
Pomidory – Tomatos								
OM – Soft fruits								
PKO – Paymentst to the cows and sheep								

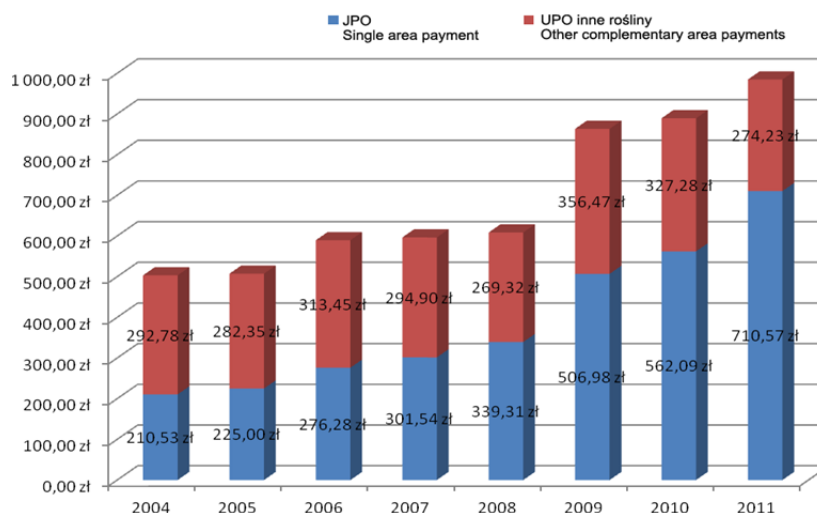
Rys. 1. Rodzaje płatności bezpośrednich w Polsce w latach 2004-2011

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z ARiMR.

Fig. 1. Types of direct payments in Poland in 2004-2011

Source: own calculation based on data from ARMA.

Nie trudno zauważyć, że od przystąpienia Polski do UE nastąpił wyraźny przyrost zarówno liczby tytułów, na które przypadają płatności bezpośrednie (rys. 1), jak i stawek poszczególnych płatności – stawki jednolitej płatności obszarowej oraz uzupełniającej płatności obszarowej (rys. 2). Znaczący przyrost, zwłaszcza JPO, nastąpił w latach 2009-2011. W stosunku do pierwszego roku akcesji stawki JPO zwiększyły się 3,5-krotnie, co wynikało z przyjętego systemu dochodzenia do 100% pułapu płatności.

Rys. 2. Stawki jednolitej płatności obszarowej (JPO) oraz uzupełniającej płatności obszarowej (UPO) w Polsce w latach 2004-2011 (zł)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z ARiMR.

Fig. 2. Flat rate area payment scheme (JPO), and supplemental payments area (UPO) in Poland in 2004-2011 (zł)

Source: own calculation based on data from ARMA

Oprócz już wymienionych rodzajów płatności, względnie duże znaczenie mają dopłaty do powierzchni wspierające gospodarowanie na obszarach górskich i innych obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW) oraz z tytułu płatności rolnośrodowiskowych. Wspieranie gospodarowania na obszarach górskich i innych obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania stanowi instrument wsparcia finansowego gospodarstw rolnych położonych na terenach, na których produkcja rolnicza jest utrudniona ze względu na niekorzystne warunki naturalne. W wielkopolskich powiatach płatności ONW są realizowane w ramach obszarów nizinnych, to jest takich, gdzie występują ograniczenia produktywności rolnictwa związane ze złą jakością gleb, niekorzystnymi warunkami klimatycznymi oraz wodnymi, niesprzyjającą rzeźbą terenu oraz wskaźnikiem demograficznym i znacznym udziałem ludności związanej z rolnictwem. Pomoc jest udzielana w postaci rocznych zryczałtowanych płatności do hektara użytków rolnych, według stawek dla typu nizinnego ONW: strefa nizinna I – 179 zł oraz strefa nizinna II – 264 zł.

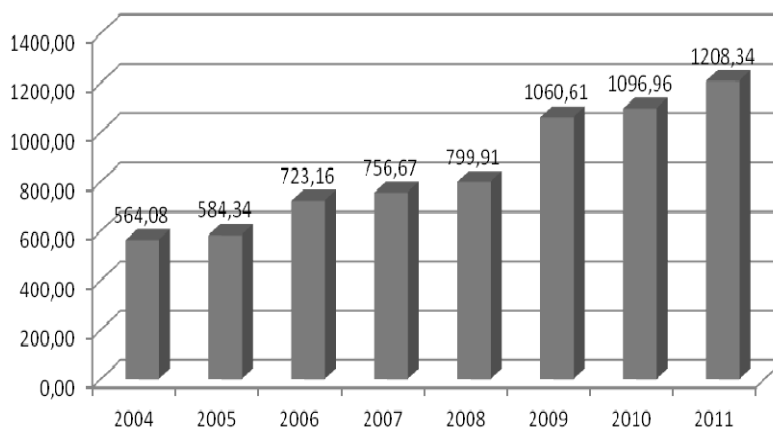
Odmianą grupę stanowią płatności rolnośrodowiskowe, które są wypłacane w formie zryczałtowanej i stanowią rekompensatę utraconego dochodu lub dodatkowo ponie-

sionych kosztów. Płatności te są przyznawane rolnikom, którzy dobrowolnie przyjmują na siebie zobowiązania rolnośrodowiskowe.

DOPLATY BEZPOŚREDNIE W ŚWIETLE STRUKTURY OBSZAROWEJ W WIELKOPOLSCE. POZIOM, DYNAMIKA I STRUKTURA

W latach 2004-2011 w Wielkopolsce zrealizowano płatności obszarowe na kwotę niespełna 11,68 mld zł, co daje prawie 6,8 tys. zł na 1 ha UR zgłaszanych do dopłat. W poszczególnych powiatach wypłacane kwoty mieściły się w przedziale od 184,1 mln zł do 920,3 mln zł w badanym okresie. Dystrybucja tych środków dotyczyła średniorocznie: ponad 1,72 mln ha objętych jednolitą płatnością obszarową (JPO), 0,9 mln ha obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW), 140 tys. ha roślin przeznaczonych na paszę, uprawianych na trwałych użytkach zielonych (płatność zwierzęca – PZ), ponad 128 tys. ha płatności rolnośrodowiskowych czy ponad 28 tys. ha specjalnej płatności obszarowej do powierzchni upraw roślin strączkowych i motylkowych w 2011 roku. Warto zauważyć, że w analizowanym okresie powierzchnia realizowanych płatności rolnośrodowiskowych wzrosła z niespełna 3,52 tys. ha do ponad 218 tys. ha, czyli ponad sześćdziesięciokrotnie, czego powodem było przede wszystkim: zwiększenie oferty programów rolnośrodowiskowych, lepsze ich dostosowanie do potrzeb rolników i sama aktywność rolników zainteresowanych pozyskaniem dodatkowych środków finansowych.

Zmianę wypłaconych płatności obszarowych przypadających na 1 ha powierzchni UR zgłaszanych do dopłat w Wielkopolsce przedstawiono na rysunku 3. Zauważalny,

Rys. 3. Średnia wielkość płatności bezpośrednich wypłaconych gospodarstwom rolnym w Wielkopolsce w latach 2004-2011 (zł)

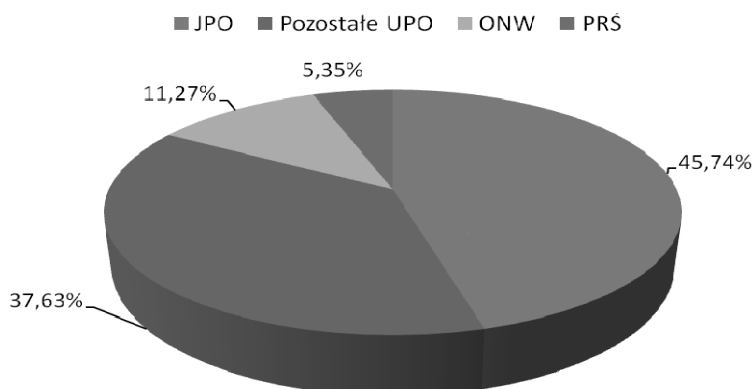
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z ARiMR.

Fig. 3. Average size of direct payments paid to farms in Wielkopolska Region in 2004-2011 (zł)

Source: own calculation based on data from ARMA.

ponad dwukrotny ich wzrost w badanym okresie wynikał ze wzrostu stawek płatności bezpośrednich, finansowanych ze środków UE oraz budżetu krajowego zgodnie z wcześniejszymi negocjacjami oraz wprowadzenia wspomnianych już kolejnych programów dotyczących płatności do powierzchni i rosnącego zainteresowania producentów rolnych różnymi formami bezpośredniego wsparcia ich dochodów.

Rozpatrując strukturę wypłaconych płatności obszarowych (rys. 4) zauważamy, że blisko połowę z nich stanowiła jednolita płatność obszarowa, w dalszej kolejności nie mniej ważne co do udziału były krajowe uzupełniające płatności obszarowe. Stosunkowo niewielki odsetek stanowiły dopłaty związane z ONW oraz programami rolnośrodowiskowymi.

Rys. 4. Struktura wypłaconych płatności bezpośrednich gospodarstwom rolnym w Wielkopolsce w latach 2004-2011 (%); JPO – jednolita płatność obszarowa, UPO – uzupełniające płatności obszarowe, ONW – płatności dla obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania, PRŚ – płatność rolnośrodowiskowa

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z ARiMR.

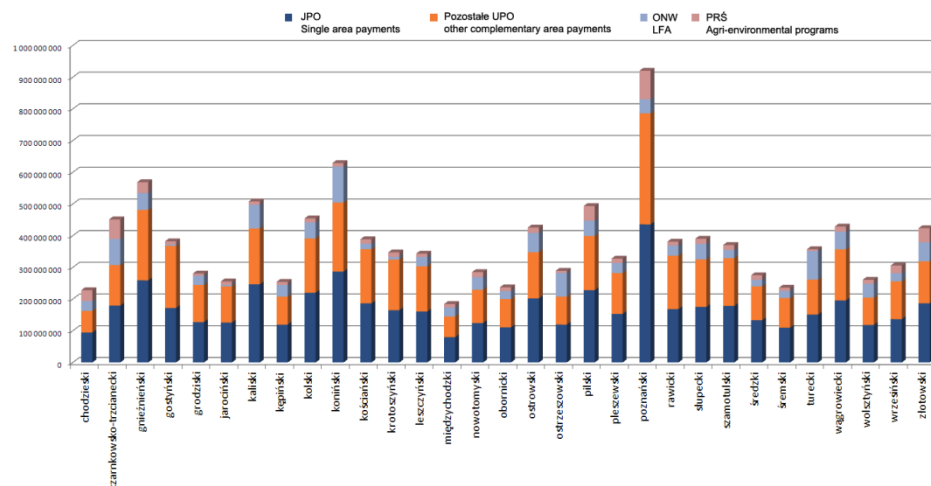
Fig. 4. The structure of direct payments paid to farms in Wielkopolska Region in the years 2004-2011 (%); JPO – single area payments, UPO – other complementary area payments, ONW – LFA area payments, PRŚ – agri-environmental programs

Source: own calculation based on data from ARMA.

Można przyjąć, że podobna struktura wypłaconych płatności bezpośrednich gospodarstwom rolnym jest charakterystyczna dla większości województw naszego kraju.

UWARUNKOWANIA ZRÓŻNICOWANIA PŁATNOŚCI BEZPOŚREDNICH W SKALI POWIATÓW WIELKOPOLSKI

Oceniając poziom wypłaconych płatności bezpośrednich w analizowanym okresie w powiatach Wielkopolski (rys. 5) możemy stwierdzić, iż jest zauważalne zróżnicowanie co do ogólnej wielkości pozyskanych kwot. Do głównych przyczyn tej odmienności

Rys. 5. Kwoty płatności bezpośrednich pozyskanych w powiatach Wielkopolski w latach 2004-2011 (zł)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z ARiMR.

Fig. 5. Direct payments paid to farms in the districts of Wielkopolska Region in 2004-2011 (zł)
Source: own calculation based on data from ARMA.

należy zaliczyć: wielkość powiatu (co jest silnie skorelowane z powierzchnią użytkowanych UR), położenie, rodzaj produkcji i aktywność rolników. Warto zwrócić uwagę na specyfikę powiatu poznańskiego, polegającą na tym, iż relatywnie znaczna liczba producentów rolnych mieszkających w Poznaniu posiada grunty w całej Polsce, a wnioski składa zgodnie z właściwością terytorialną użytkownika.

Badanie struktury wypłaconych dopłat w poszczególnych powiatach wskazuje na to, iż najmniejsza zmienność wystąpiła w przypadku jednolitej płatności obszarowej (jej udział mieścił się w przedziale 39,66-49,11%). Największa zmienność charakteryzowała dopłaty związane z ONW (ich udział mieścił się w granicach 1,11% a 25,95%) oraz programami rolnośrodowiskowymi (1,46% a 15,10%), co skutkowało zróżnicowanym poziomem wypłaconych dopłat bezpośrednich ogółem. Takie różnice w przypadku ONW zależą od położenia geograficznego gruntów rolnych, natomiast w przypadku programów rolnośrodowiskowych – od aktywności rolników.

Następnie, powiaty Wielkopolski zostały pogrupowane ze względu na wielkość wypłaconych środków finansowych z kampanii obszarowych 2004-2011 w przeliczeniu na 1 ha UR. Do tej delimitacji posłużono się metodą Hellwiga¹, uzyskując podział na trzy grupy powiatów (rys. 6).

¹ Pierwszą grupę stanowiły powiaty, w których wypłacone dopłaty bezpośrednie były większe aniżeli średnia wielkość wypłaconych dopłat (6798,44 zł na ha UR) plus ½ odchylenia standardowego (395,65 zł). Druga grupa to powiaty, w których wypłacone dopłaty mieściły się w przedziale: średnia wielkość wypłaconych dopłat plus/minus 1/2 odchylenia standardowego. Do trzeciej grupy należą powiaty, w których wypłacone dopłaty bezpośrednie były mniejsze aniżeli średnia wielkość wypłaconych dopłat minus 1/2 odchylenia standardowego.

Rys. 6. Zróżnicowanie wypłaconych płatności bezpośrednich gospodarstwom rolnym w powiatach Wielkopolski w latach 2004-2011; kolor jasnoszary: I grupa, dopłaty wypłacone powyżej 6996,27 zł na 1 ha UR, kolor ciemnoszary: II grupa, dopłaty wypłacone między 6600,62 zł a 6996,27 zł na 1 ha UR, kolor biały: III grupa, dopłaty wypłacone poniżej 6600,62 zł na ha UR

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z ARiMR.

Fig. 6. Diversity of direct payments paid to farms in the districts of Wielkopolska Region in 2004-2011; light grey: group I, paid subsidies above 6996.27 PLN per 1 ha of arable land, dark grey: group II, paid subsidies between 6600.62 and 6996.27 PLN per 1 ha of arable land, white: group III, paid subsidies below 6600.62 PLN per 1 ha of arable land
Source: own calculation based on data from ARMA.

W pierwszej i trzeciej grupie znalazło się 8 powiatów, natomiast w drugiej – 15. W grupie powiatów o najwyższej wypłaconej kwocie płatności obszarowych za okres 2004-2011, w przeliczeniu na 1 ha (kolor jasnoszary), znalazły się powiaty: chodzieski, czarnkowski-trzcianiecki, międzychodzki, ostrzeszowski, turecki, złotowski. Należy zauważyć, że w tych powiatach niemalże cała powierzchnia zgłaszana do dopłat jest objęta dopłatą ONW. Niejednokrotnie stosunkowo duży obszar był również zgłaszany do płatności rolnośrodowiskowych. W pozostałych dwóch powiatach z tej grupy powierzchnia objęta dopłatą ONW jest zdecydowanie niższa (nowotomyski 59,19%) oraz (rawicki 46,43%).

Drugą, najbardziej liczną grupę powiatów, charakteryzują wartości najbliższe przeciętnym, jeśli chodzi o poziom wypłaconych dopłat bezpośrednich. Natomiast w grupie o najniższej wypłaconej kwocie płatności (grupa III) znalazły się powiaty: jarociński, kaliski, kolski, kościański, ostrowski, poznański, szamotulski i średzki. Dwa z nich znalazły się w tej grupie, pomimo stosunkowo wysokiego udziału dopłat ONW powierzchni zgłaszanej do dopłat (kaliski 55,65% oraz ostrowski 54,09%). Należy zauważyć, że powierzchnia zgłaszana do dopłat rolnośrodowiskowych zarówno w powiecie kaliskim (2,1%), jak i w powiecie ostrowskim (5,10%) była niższa niż średnia wojewódzka (7,46%).

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

1. Jeden z głównych instrumentów WPR, jakim są dopłaty bezpośrednie, jest przede wszystkim głównym kanałem retransferu nadwyżki ekonomicznej odpływającej z sektora rolnego. Ich bezpośrednia rola sprowadza się do funkcji wspierającej dochody rolnicze, co umożliwia akumulację i daje szansę inwestowania, a tym samym rozwoju gospodarstw rolnych. Nie do przecenienia jest także wpływ dopłat bezpośrednich na efekty mnożnikowe w gospodarce narodowej.

2. Od początku integracji Polski z UE zwiększała się liczba tytułów, na które wypłacane są dopłaty bezpośrednie, co powodowało, że ich wielkość ogółem przyrosła w badanym okresie ponad dwukrotnie.

3. Płatności obszarowe wypłacane producentom rolnym w Wielkopolsce wykazują stosunkowo duże zróżnicowanie przestrzenne. Wpływ na wysokość wypłacanych środków w przeliczeniu na 1 ha UR ma przyrodnicza lokalizacja gospodarstwa, co determinuje kwestie środowiskowe – gospodarowanie na obszarach górskich i innych obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW).

4. Wysokość wypłacanych środków w przeliczeniu na 1 ha UR zależy również w relatywnie dużej mierze od aktywności rolnika, szczególnie jeśli chodzi o: płatności rolnośrodowiskowe, specjalną płatność obszarową do powierzchni upraw roślin strączkowych i motylkowych oraz rosnącą liczbę tytułów, na które są wypłacane płatności obszarowe.

LITERATURA

Czyżewski A., Henisz-Matuszczak A., 2006. Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski. Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów rynków rolnych. Wyd. AE, Poznań.

- Czyżewski A., Matuszczak A., Stępień S., 2012. Dopłaty bezpośrednie napędzają polską gospodarkę. *Zielony Sztandar* 49, 12-13.
- Czyżewski A., Stępień S., 2009. Zmiany mechanizmów Wspólnej Polityki Rolnej, a oczekiwania Polski. *Ekonomista* 4, 431-454.
- Czyżewski A., Stępień S., 2011. Wspólna polityka rolna UE po 2013 roku, a interesy polskiego rolnictwa. *Ekonomista* 1, 9-36.
- Czyżewski B., 2013. Renty ekonomiczne w gospodarce żywnościowej w Polsce. PWE, Warszawa. Dane wewnętrzne Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa za lata 2009-2011.
- Szalczyk Z., Matuszczak A., 2010. Fundusze unijne dla gospodarki żywnościowej. Materiały Dydaktyczne 248. Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań.

STRUCTURE AND DYNAMICS OF AGRICULTURAL DIRECT PAYMENTS IN DISTRICTS OF THE WIELKOPOLSKA REGION. REASONS FOR DIFFERENCES

Summary. Instruments of the common agricultural policy affect the growth and profitability of Polish agriculture, especially the main tool, which are direct payments. The purpose of the article was to evaluate the development of the agricultural direct payments due to their level, dynamics and structure. It has also been attempted to identify the conditions that existed and differences in the studied areas. The study involved the structure of each area payments in all districts of the Wielkopolska Region. A quantitative analysis was performed of direct payments and identified determinants of variation in spatial terms (taking into account the size of the total direct payments obtained by the farm and in terms of 1 ha of land submitted for payment). It should be noted that during the period a development of the system of direct payments, was observed by increasing the number of titles that fall into the area payment, and the amount of financial assistance acquired during the period which was dependent on geographic location, farm size, type of production and activity of the applicants.

Key words: CAP direct payments, income, diversification

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 18.09.2013

Do cytowania – For citation: Łykowski P., Matuszczak A., 2013. Przyczyny zróżnicowań struktury i dynamiki rolniczych płatności bezpośrednich w powiatach Wielkopolski. J. Agribus. Rural Dev. 3(29), 75-84.